

Dominik ZIARKOWSKI
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

KRAJOZNAWSTWO I HISTORIA SZTUKI – WSPÓLNE POCZĄTKI¹

1. Wstęp

W 1873 r., w ramach utworzonej rok wcześniej w Krakowie Akademii Umiejętności, powołano Komisję Historii Sztuki – pionierską instytucję zajmującą się prowadzeniem badań nad sztuką (Kalinowski, 1996). W tym samym roku założono również Towarzystwo Tatrzańskie, czyli pierwszą ważną organizację krajoznawczą (Kulczycki, 1977). Można uznać, iż zbieżność w zakresie czasu powstania wymienionych instytucji nie była zwykłym zrzędzeniem losu. W obu przypadkach powołanie organizacji stanowiło zwieńczenie wieloletnich wysiłków stworzenia solidnych ram organizacyjnych dla działalności, która nie była zbyt dobrze widziana przez zaborców. Co ważne, zarówno pierwsza instytucja naukowa zajmująca się historią sztuki, jak i najstarsza organizacja krajoznawcza powstały na terenie Galicji, gdzie w okresie autonomii pojawiły się korzystniejsze warunki do tego typu inicjatyw aniżeli w pozostałych dwóch zaborach.

Procesy prowadzące do instytucjonalizacji badań nad sztuką oraz działalności krajoznawczej przebiegały częściowo równolegle, ale też w znacznym stopniu się przenikały. Niektórzy spośród ówczesnych krajoznawców byli jednocześnie badaczami sztuki i mają swoje miejsce w dziejach polskiej historiografii artystycznej. Wiele osób prowadzących studia nad sztuką dostrzegało natomiast konieczność popularyzacji wiedzy o zabytkach, wzbogacając ruch krajoznawczy o cenne publikacje, zwłaszcza przewodniki turystyczne. Na wczesnym etapie rozwoju polskie krajoznawstwo oraz badania nad sztuką były ze sobą mocno powiązane, ale trochę później – na przełomie XIX i XX w. – dziedziny te również często

---

¹ Artykuł powstał w ramach grantu przyznanego autorowi przez Narodowe Centrum Nauki (numer projektu badawczego: 2017/25/B/HS3/00041).

się uzupełniały, co znajdowało wyraz we wspólnych inicjatywach podejmowanych przez krajoznawców i historyków sztuki. Celem artykułu jest wskazanie owych punktów stykowych, które zaznaczyły się w rozwoju krajoznawstwa i badań nad sztuką w XIX oraz na początku XX w. Warto bliżej przyjrzeć się tym interesującym i wielostronnym relacjom, jako istotnym aspektem życia kulturalnego i szeroko rozumianego polskiego ruchu krajoznawczego w tym okresie.

2. Narodziny krajoznawstwa i historii sztuki w Europie i na ziemiach polskich

Wśród wielu cech wspólnych dla krajoznawstwa i historii sztuki wskazać można odległą genezę, sięgającą czasów antycznych. Już w starożytnej Grecji oraz w Rzymie tworzone teksty, w których pojawiały się zagadnienia krajoznawcze. Zaliczały się do nich opracowania historyczno-geograficzne, m.in. Herodota, Strabona oraz Pliniusza Starszego (Kruczek, Kurek, Nowacki, 2012). Starożytni interesowali się także sztuką – nie tylko tworzyli ją, ale również opisywali. Do pierwszych autorów zajmujących się tym zagadnieniem należeli Duris z Samos (ok. 340–260 r. p.n.e.) i Ksenokrates z Sykionu (III w. p.n.e.) (Białostocki, 1973). Co ciekawe, bardzo wcześnie pojawiły się też teksty łączące zainteresowania krajoznawcze z artystycznymi. Mowa tu o pierwszych przewodnikach turystycznych powstających w Grecji. Te najstarsze, tworzone przez Diodora, Heliodora czy Polemona, nie przetrwały do naszych czasów i znane są jedynie ze wzmianek innych autorów (Casson, 1981). Najstarszy w całości zachowany przewodnik to słynne *Wędrówki po Grecji (Helládos Periēgēsis)* Pauzanasza z ok. 150–180 r. n.e. (Cuddon, 1993; Kulczycki, 1982).

O sztuce pisano także w czasach późniejszych – w średniowieczu i zwłaszcza w epoce nowożytnej. Podobnie jak w starożytności nie były to jednak teksty z zakresu historii sztuki, gdyż dyscyplina ta wówczas jeszcze nie istniała. Tworzyły one szeroko rozumianą historiografię artystyczną, którą budowały opisy dzieł sztuki (ekfrazy), traktaty pisane przez artystów, a potem również świeckich oraz kościelnych teoretyków, czy też żywoty artystów, będące gatunkiem spopularyzowanym przez monumentalne dzieło G. Vasariego (1511–1574). Historia sztuki jako dziedzina naukowa powstała dopiero w drugiej połowie XVIII w., a za pierwszego jej badacza uznaje się J.J. Winckelmanna (1717–1768). W tytule jego epokowego dzieła na temat sztuki starożytnej (*Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764) pojawił się termin „historia sztuki”, a sam Winckelmann

stworzył podstawy i ustalił zakres nowej dyscypliny, kładąc nacisk na analizę form oraz stylu badanych dzieł (Bałus, 2012).

W innych krajach, w tym również na ziemiach polskich, historia sztuki pojawiła się w XIX w., stopniowo wypierając starszą tradycję badań historyczno-antykwarycznych w odniesieniu do zabytków. W Polsce wspomniane tradycje, pielęgnowane przez historyków oraz badaczy amatorów, istniały przez długi czas, gdyż w okresie zaborów trudno było tworzyć instytucje zajmujące się badaniami nad sztuką. Naukowa historia sztuki w rodzimym wydaniu pojawiła się ok. 1870 r. wraz z pracami W. Łuszczkiewicza (1828–1900) – krakowskiego malarza i badacza zabytków średniowiecznych (Małkiewicz, 2005). Pierwszym akademickim historykiem sztuki był natomiast M. Sokołowski (1839–1911), który w 1878 r. uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim stopień doktora filozofii, a rok później otrzymał habilitację z historii sztuki i archeologii (Kalinowski, 1990).

Akcenty krajoznawcze, podobnie jak pisarstwo o sztuce, pojawiały się w kolejnych epokach, jednak dopiero w okresie oświecenia, a potem romantyzmu działalność krajoznawców nabrała zabarwienia ideowego, zaczęła być prowadzona w sposób metodyczny i miała na celu popularyzację wiedzy o własnym kraju wśród szerokich kręgów społecznych (Prószyńska-Bordas, 2016). Dążenie do poznania ojczystych stron pojawiło się w różnych krajach, przyjmując z czasem formy zorganizowane. Stowarzyszenia krajoznawcze były szczególnie popularne w Niemczech, Austrii i Szwajcarii, gdzie powstawały *Veraine für Heimatkunde*, zajmujące się organizacją wycieczek i obozów dla młodzieży (Kulczycki, 1982; Stegner, 2015).

Na ziemiach polskich oczywiście były problemy z tworzeniem organizacji krajoznawczych, przełamane częściowo powołaniem wspomnianego Towarzystwa Tatrzańskiego, a potem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, które założono dopiero w 1906 r. w Warszawie. Wcześniej urządzano nieformalne – indywidualne lub zbiorowe – wycieczki po ziemiach polskich, narażając się na szykany ze strony zaborców. Znaczenie krajoznawstwa w procesie wychowania młodzieży dostrzegali niektórzy nauczyciele i wykładowcy akademicy. Należał do nich W. Jastrzębowski (1799–1882) z Instytutu Agronomicznego w Warszawie, który organizował wakacyjne wędrowki dla swoich uczniów. Podobną działalność prowadził W. Pol (1807–1872), zabierając swoich studentów na wycieczki w Tatry, za co został pozbawiony Katedry Geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim (Kruczek, Kurek, Nowacki, 2012). Próbowano też realizować cele krajoznawcze w ramach organizacji sportowych, takich

jak Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie (zał. 1878) czy Warszawskie Towarzystwo Cyklistów (zał. 1884) (Twaróg, 2006). Ze względu na panującą sytuację polityczną charakterystyczny dla tego wczesnego etapu działalności krajoznawczej był nacisk na aspekty edukacyjne i patriotyczne – przypomnianie dawnej świetności kraju oraz opieka nad pamiątkami narodowymi (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2016).

3. Badania starożytnicze i ich zespolenie z ruchem krajoznawczym

Głębsze zainteresowanie kwestiami artystycznymi pojawiło się w Polsce w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i przejawiało się w ówczesnym zamiłowaniu do historyzmu i kolekcjonowania dzieł sztuki (Kowalczyk, 1981). W pierwszej połowie XIX stulecia owe zamiłowania zaczęły się wyrażać również w badaniach naukowych, co doprowadziło do stopniowego wyodrębnienia się wiedzy o sztuce. Te wczesne studia nie należą jednak do historii sztuki, gdyż nastawione były wyłącznie na rekonstrukcję dziejów zabytków, a nie na charakterystykę ich form czy interpretację treści. Zabytki i dzieła sztuki traktowano niemal wyłącznie w kategoriach źródeł przeszłości. Takie podejście badawcze zaczęto nazywać starożytnictwem lub archeologią narodową, która – w odróżnieniu od tradycyjnie pojmowanej archeologii – nie zajmowała się zabytkami prehistorycznymi, ale ogólnie przeszłością, a zwłaszcza szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym (Polanowska, 1995).

Niektórzy spośród wczesnych badaczy sztuki byli związani z uczelniami i innymi instytucjami naukowymi, zajmując się zabytkami przede wszystkim z perspektywy historycznej. W Krakowie należeli do nich m.in. J.S. Bandkie (1768–1833) i J. Muczkowski (1795–1858). Teorią sztuki i zagadnieniami inwentaryzacji zabytków zajmował się K. Kremer (1812–1860), architekt i brat znanego filozofa J. Kremera (1806–1875), prowadzącego wykłady z historii sztuki dla studentów Szkoły Sztuk Pięknych (Ślewiński, 1956). Byli jednak i samoucy, tacy jak znany badacz zabytków Krakowa A. Grabowski (1782–1868).

Silnie zakorzenione w tradycji były zapoczątkowane u schyłku XVIII w. badania nad sztuką, prowadzone w środowisku warszawskim. Działali tutaj m.in.: A. Przezdziecki (1814–1871), E. Rastawiecki (1804–1874), J. Bartoszewicz (1821–1870), B. Podczaszyński (1822–1876), K. Stronczyński (1809–1896) czy F.M. Sobieszczański (1813–1878). Wobec braku instytucjonalnego wsparcia (Uniwersytet Warszawski został rozwiązany w 1831 r.)

skupiali się oni wokół czasopism o szerokiej tematyce kulturalnej, w których publikowano także prace dotyczące dziejów sztuki. Problematyka artystyczna pojawiała się m.in. na łamach „Tygodnika Sztuk Pięknych”, „Athenaeum” (wydawanego w Wilnie przez J.I. Kraszewskiego) czy „Biblioteki Warszawskiej” (Polanowska, 1995). Warto dodać, że warszawskie czasopisma pełniły też ważną rolę – na ich łamach dochodziło do wymiany doświadczeń pomiędzy badaczami z różnych zaborów, gdyż publikowali w nich także autorzy, m.in.: z Krakowa (np. A. Grabowski oraz J. Łepkowski), Lwowa, Wilna i Poznania (Walkiewicz, 1978).

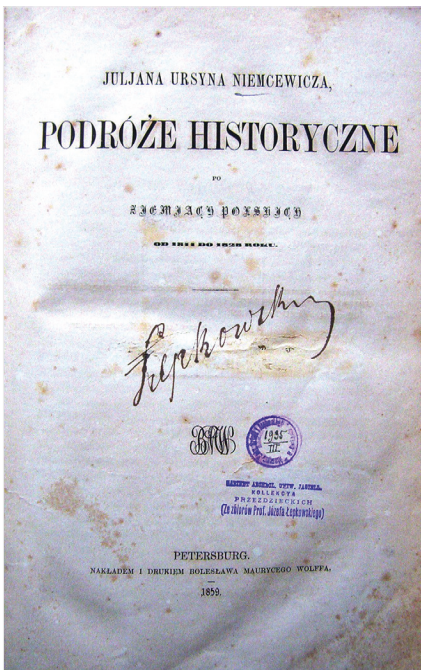
Badania nad dziejami sztuki prowadzono również na terenie Wielkopolski, a ważnym organem zamieszczającym teksty o zabytkach było czasopismo „Przyjaciel Ludu”, wydawane w latach 1839–1849. Publikował w nim np. historyk J. Moraczewski (1802–1855), założyciel Towarzystwa Zbieraczy Starożytności Krajowych w Szamotułach (działało w latach 1840–1846), a także inicjator wydania dwutomowej encyklopedii pod tytułem *Starożytności polskie* (1842–1852). Wspomnieć należy także hr. E. Raczyńskiego (1786–1845), autora *Wspomnień Wielkopolski* (1842), w których znalazły się opisy zabytków z tego obszaru i prezentujące je ryciny, jak również jego protegowanego, historyka J. Łukaszewicza (1799–1873), zajmującego się dziejami Poznania oraz kościołami z terenu diecezji poznańskiej (Karlowska-Kamzowa, 1996).

Warto podkreślić, że do czołowych osiągnięć starożytniczego nurtu badań nad sztuką, bardzo ważnych również z krajoznawczego punktu widzenia, należą obszerne monografie, takie jak: *Opis starożytnej Polski* T. Święckiego (1816), *Starożytna Polska* M. Balińskiego i T. Lipińskiego (1843–1846) czy napisane w podobnej konwencji dzieło J.M. Wiślickiego (1850–1853). Starożytnictwo powoli ewoluowało w kierunku historii sztuki, przejmując metody wykształcone na gruncie tej nowej wówczas dyscypliny. Badaczem, którego prace stały już na pograniczu starożytnictwa i nowoczesnej historii sztuki, był J. Łepkowski (1826–1894) – kierownik Katedry Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, a także recenzent pracy doktorskiej wspomnianego wcześniej M. Sokołowskiego (Kalinowski, 1990).

Badania starożytnicze prowadzone były w tym samym czasie, w którym działali prekursorzy krajoznawstwa, i mają one silne powiązanie z tą dyscypliną naukową. Najbardziej dobitnie owe związki można przedstawić na przykładzie badaczy zajmujących się obiema dziedzinami. Do najważniejszych należeli dwaj – J.U. Niemcewicz (1758–1841) oraz W. Pol. Obie te postaci odegrały doniosłą rolę w rozwoju krajoznawstwa – Niemcewicz uznawany jest wręcz, obok S. Staszica (1755–1826), za prekursora

nowoczesnej turystyki i „ojca polskiego krajoznawstwa” (Kulczycki, 1977, s. 23), z kolei *Pieśń o ziemi naszej* Pola traktuje się jako programowy utwór nurtu poetycko-opisowego we wczesnej działalności krajoznawczej (Babic, 1967; Kruczek, Kurek, Nowacki, 2012). Ich dorobek na polu badań nad sztuką jest natomiast mniej znany, choć także w tym zakresie mieli niemałe zasługi.

Kamieniem milowym w rozwoju polskiej literatury krajoznawczej był obszerny opis podróży Niemcewicza po ziemiach polskich, odbytych – zgodnie z informacją zamieszczoną w tytule – w latach 1811–1828. Drukiem dzieło to ukazało się jednak z 30-letnim opóźnieniem – najpierw w Paryżu w 1858 r., a rok później także w Petersburgu (fot. 1). Opracowanie Niemcewicza ma też bardzo duże znaczenie dla wczesnej historiografii artystycznej, gdyż autor *Powrotu pośła* poświęcił w nim dużo uwagi zabytkom, a informacje na ich temat czerpał m.in.: z archiwów miejskich, kościelnych i klasztornych, z dawnych tekstów lustracji urzędników królewskich, a także z dzieł historycznych, w tym autorstwa J. Długosza, S. Starowolskiego czy A. Cellariususa. Odpisywał ponadto, na starożytniczą modłę, liczne inskrypcje (Stepnowska, 1975). Autor często próbował też wartościować przedstawiane przez siebie zabytki, wychwalając zwłaszcza budowle gotyckie, które traktował jako symbol panowania Kazimie-

Fotografia 1. Strona tytułowa
Podróży historycznych

J.U. Niemcewicza z 1859 r.

Źródło: Biblioteka Instytutu Historii Sztuki
Uniwersytetu Jagiellońskiego,
fot. D. Ziarkowski

rza Wielkiego. Przykładem mogą być krakowskie Sukiennice – „gmach ogromny i wspaniały; kilka tysięcy ludzi wygodnie w nim mieścić się i chodzić może. [...] nic jednak nie wzruszało bardziej jak myśl, że ogromna ta budowla wyniesiona była ręką największego z królów naszych, Kazimierza Wielkiego” (Niemcewicz, 1859, s. 39). Niemcewicz wprzęgał zatem badania nad sztuką w szerszą aktywność na polu poznawania kraju, co było dość charakterystyczne dla nurtu XIX-wiecznej działalności starożytniczej.

W. Pol (fot. 2) znany jest przede wszystkim jako poeta i geograf. Sztuką zajmował się raczej amatorsko, niemniej jednak jego teksty, takie jak poemat na temat Wita Stwosza, miały w XIX w. sporą siłę oddziaływania, a samego Pola uznawano za autorytet w zakresie sztuki, a przede wszystkim konserwacji zabytków. Właśnie w tej dziedzinie miał on szczególne zasługi, będąc aktywnym członkiem Komitetu Archeologicznego, a następnie Oddziału Archeologii i Sztuk Pięknych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Pol wraz z innymi badaczami, architektami i konserwatorami (m.in. J. Muczkowskim, K. Kremerem i T. Żebrowskim) brał udział w tworzeniu Muzeum Starożytności, a po wielkim pożarze Krakowa w 1850 r. włączył się do akcji ratowania zabytków oraz inwentaryzacji tego, co pozostało w spalonych kościołach Franciszkanów i Dominikanów. Na łamach „Czasu” opublikował kilka artykułów, poświęconych krakowskim zabytkom i potrzebie ich ochrony. Ponadto wygłaszał, a także publikował apele dotyczące konieczności opieki nad relikwiami przeszłości (Bęczkowska, 2010).

Fotografia 2. W. Pol – krajoznawca, geograf, poeta i badacz sztuki. Litografia M. Fajansa
Źródło: CBN Polona (2020)

Ważną grupą wczesnych publikacji dotyczących sztuki były przewodniki turystyczne, a zwłaszcza – stanowiące wśród nich zdecydowaną większość – publikacje poświęcone miastom historycznym, takim jak: Kraków, Warszawa, Lwów, Wilno czy Poznań. Były to jednocześnie prace bardzo ważne z krajoznawczego punktu widzenia, gdyż dostarczały wiedzy na temat odwiedzanych miejsc i zabytków. Autorami najstarszych przewodników byli z reguły uznani badacze starożytnicy (Ziarkowski, 2019). W Krakowie należeli do nich A. Grabowski i J. Mączyński (1807–1862), w Warszawie – Ł. Gołębiowski (1773–1849) i F.M. Sobieszczański, w Wilnie – A.H. Kirkor (1818–1886), we Lwowie zaś – A. Schneider (1825–1880) i S. Kunasiewicz (1842–1879). Ich rola w przyroście wiedzy o kraju była ogromna, choć nie wszystkich autorów cechowała typowa dla krajoznawców postawa patriotyczna. Wspomniany Sobieszczański pozostawał na usługach carskiego systemu represji jako cenzor (Opaliński, 2013), co jednak nie odbiera mu zasług w zakresie badań nad sztuką. Jest on bowiem autorem pierwszej monografii dziejów sztuki polskiej, wydanej w dwóch tomach pod koniec pierwszej połowy XIX stulecia (Sobieszczański, 1847, 1849), licznych prac poświęconych dziejom Warszawy, a także syntetycznie napisanego przewodnika po stolicy (Sobieszczański, 1857). Jako przeciwieństwo Sobieszczańskiego wymienić można działającego we Lwowie A. Schneidera – mniej zdolnego badacza, za to zapalonego krajoznawcę, twórcę zrealizowanej tylko częściowo koncepcji wydania monumentalnej *Encyklopedii do krajoznawstwa Galicji* (Charewiczowa, 1938). Schneider jest także współautorem najstarszego przewodnika po Lwowie

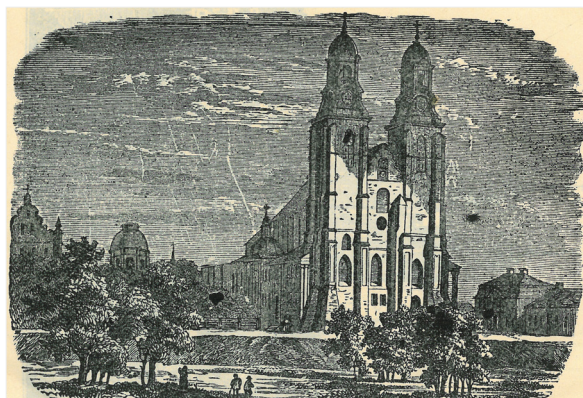

Fotografia 3. Widok Zamku Królewskiego na Wawelu od strony wschodniej, drzeworyt
Źródło: Grabowski (1866)

(Błotnicki, Schneider, 1871), a ponadto autorem drugiego wydania tego dzieła, które ukazało się cztery lata później (Schneider, 1875).

W licznych przewodnikach znaleźć można nie tylko informacje historyczne oraz oceny walorów artystycznych opisywanych zabytków, ale również fragmenty o silnym zabarwieniu patriotycznym. Były one charakterystyczne zwłaszcza dla opisów Krakowa, czego przykład stanowi wczesna publikacja J.W. Krasieńskiego, w której napisał on o Wawelu (fot. 3): „Czém u dawnych Rzymian było Kapitolium, a Panteon we Francyi, tem iest ten święty przybytek dla serc Polaków, składem naydroższych i naychlubniejszych pamiątek szczęścia, wielkości i chwały Narodowey” (Krasieński, 1821, s. 3). W późniejszych przewodnikach po Krakowie ośrodek ten porównywano do Rzymu, Jerozolimy, a nawet Mekki i nazywano „skarbnicą pamiątek narodowych” (Ziarkowski, 2017, s. 230–235). W przypadku Krakowa często dochodziło do swoistej sakralizacji całego miasta, traktowanego jako przestrzeń, w której zapisane są dzieje narodu. Takie postrzeganie miasta odnajdujemy m.in. w przedmowie do przewodnika J. Mączyńskiego, w której znalazły się słowa, „iż Polak powinien pragnąć poznać Kraków nie jak zagraniczne miasta, ale jak dom rodzinny, w którym każde miejsce, gruz, strzęp z przodków puścizny drogim mu jest” (Mączyński, 1854, s. XIII).

Fotografia 4. Katedra w Gnieźnie, drzeworyt
Źródło: Gdeczyk (1877)

Inne miasta też były niekiedy charakteryzowane w przewodnikach w kontekście ich znaczenia dla historii narodu. A.H. Kirkor stwierdził np., że Wilno to „żywa kronika stariej Litwy, świadek jej przeszłej sławy. Poznaniu napisano o znajdującej się w tym mieście katedrze, iż zdobią

ją „piękne kaplice i wielkie narodowe pamiątki. Tu leżą kości Mieczysława I, Bolesława Chrobrego, Mieczysława II, Kazimierza Mnicha, dwóch Przemysławów i innych” (*Przewodnik dla gości...*, 1868, s. 24–25). S. Kunasiewicz w swoim przewodniku po Lwowie pisał: „kamienie mówią. One nam opowiadają dzieje naszej ziemi prawie od tego czasu, kiedy tylko duch Boży unosił się nad wodami” (Kunasiewicz, 1876, s. 156). Podobne metafory, w których zabytki są traktowane jak świadkowie historii, pojawiały się w przewodnikach dość często. W opracowaniu ks. S. Gdeczyka na temat Gniezna, a zwłaszcza tamtejszej katedry (fot. 4), znalazło się wezwanie do czytelnika: „Chcąc poznać czem było Gniezno idź i czytaj przeszłość jego na marmurowych pomnikach” (Gdeczyk, 1877, s. 10). Tego rodzaju treści bez wątpienia współgrały z dążeniami krajoznawców do zachowania tożsamości narodowej i krzewienia miłości do ojczyzny w czasie jej zniewolenia.

4. Popularyzacja wiedzy historyczno-artystycznej na potrzeby krajoznawstwa

Wczesny etap badań nad sztuką, związany z omówionym ruchem starożytnym, dostarczał krajoznawstwu publikacji, które w sposób bezpośredni mogły być wykorzystane do pogłębiania wiedzy na temat rodzimych zabytków i dzieł sztuki. Sytuacja zaczęła się stopniowo zmieniać wraz z rozwojem profesjonalnych badań historyczno-artystycznych, prowadzonych na podstawie metod wypracowanych przez zagranicznych badaczy, które na grunt polski przeniósł głównie M. Sokołowski. Zmiany następowały oczywiście stopniowo, a fakt powstania w 1873 r. Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności nie oznaczał automatycznego wygaszenia badań starożytnych na rzecz nowoczesnej historii sztuki. Wśród członków założycieli tej instytucji brakowało osób posiadających wykształcenie z zakresu historii sztuki, ale istotne były: skonsolidowanie uczonych zainteresowanych zabytkami, możliwość wymiany doświadczeń, a także publikowania prac. W tym ostatnim aspekcie szczególnie doniosłą rolę odegrało pierwsze polskie czasopismo specjalistyczne z zakresu historii sztuki – „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, wydawane od 1877 r. (Bochnak, 1974). Uczzone prace Łuszczkiewicza, a zwłaszcza Sokołowskiego, stały się szybko wzorem do naśladowania dla innych badaczy sztuki. Akademia Umiejętności przyciągała uczonych ze wszystkich ziem polskich, a także z emigracji (Dybiec, 1993). Bez wątpienia osiągnięcia Komisji Historii Sztuki promieniowały

również na obszar pozostałych zaborów, gdzie możliwości prowadzenia badań historyczno-artystycznych były jednak znacznie gorsze niż w Galicji.

Doskonalenie metod badawczych, prowadzące do stopniowego wyodrębnienia się naukowej historii sztuki ze zdeterminowanych ujęciem historycznym badań starożytnych, było zjawiskiem korzystnym z perspektywy rozwoju nauki. Jednocześnie wnikliwe, napisane fachowym językiem i skomplikowane metodologicznie prace pierwszych historyków sztuki coraz mniej nadawały się do bezpośredniego wykorzystania w działalności krajoznawczej. Potrzebny był wysiłek, związany z popularyzacją wiedzy historyczno-artystycznej w przystępny i ciekawy dla przeciętnego odbiorcy sposób. Taką rolę zaczęły odgrywać od początku ostatniej ćwierci XIX w. przewodniki, które w tym czasie nie były już, jak to miało miejsce wcześniej, publikacjami o ambicjach naukowych.

Niemniej jednak zdarzało się, że autorami przewodników w dalszym ciągu byli badacze sztuki, którzy dbali o wysoki poziom merytoryczny tych publikacji, zdając sobie jednocześnie sprawę z konieczności nadawania im popularnego charakteru. Wczesny przykład takiego podejścia można dostrzec w przedmowie do przewodnika po Krakowie autorstwa W. Łuszczkiewicza, w której autor stwierdził, iż większą satysfakcję sprawia mu tworzenie dzieł naukowych, zaś: „forma przewodnika niedozwala na rozszerzenie wiadomości o Krakowie, bo nieznosi cytat i polemiki nieodłącznych od pracy krytycznej” (Łuszczkiewicz, 1875, s. VI). Mimo to autor najwyraźniej dostrzegał konieczność popularyzacji wiedzy historyczno-artystycznej, skoro zgodził się przygotować tekst przewodnika. Zdarzało się, że późniejsze publikacje o Krakowie też powstawały z udziałem profesjonalnych badaczy sztuki, czego przykładem może być opracowanie wydane w 1891 r. pod redakcją J. Rostafińskiego. Większość tekstu przygotowali historycy sztuki, w tym głównie W. Demetrykiewicz (1859–1937), który oprócz opisu licznych zabytków opracował rozdział zatytułowany *O stylach zabytków Krakowa*, co zostało odnotowane w przedmowie (*Przewodnik po Krakowie...*, 1891). Natomiast opisy zabytków Lwowa na potrzeby przewodników sporządzał m.in. M. Kowalczyk (1855–1938) – architekt i konserwator zabytków, związany z Politechniką Lwowską, będący jednocześnie członkiem Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności, a także autorem sporej liczby prac dotyczących historii architektury i sztuki (Kowalczyk, 1981).

Na przełomie XIX i XX w. historia sztuki stała się zatem jedną z ważniejszych dyscyplin naukowych, dostarczających wiedzę na użytek ruchu krajoznawczego. Związki między historią sztuki a krajoznawstwem nie były

jednak zupełnie jednostronne i zdarzało się, że to historycy sztuki odnosili korzyści ze współpracy z krajoznawcami. Najlepszym tego przykładem jest aktywność czołowego działacza krajoznawczego w tamtym czasie, późniejszego współzałożyciela Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – A. Janowskiego (1866–1944). Pod koniec XIX w. rozpoczął on współpracę z Komisją Historii Sztuki, przekazując jej fotografie wykonane w czasie swoich wędrówek. Korespondował z M. Sokołowskim, prosząc o wskazanie zabytków, które należało sfotografować. Przesyłał też prezesowi komisji liczne odbitki, m.in. z Opatowa, Łasku, Łowicza (fot. 5), Brzezin, Bodzentyna i Sieradza. Niektóre z nich zostały opublikowane na łamach „Sprawozdań Komisji Historii Sztuki” (Walanus, 2016).

Fotografia 5. Nagrobek arcybiskupa J. Uchańskiego
w kolegiacie łowickiej

Fotografia wykonana przez A. Janowskiego

Źródło: *Sprawozdania Komisji
do Badania Historii Sztuki w Polsce* (1903)

A. Janowski, jak się wydaje, bardzo doceniał znaczenie historii sztuki w programie działalności krajoznawczej. Warto w tym kontekście nadmienić o jego wspomnieniach, spisanych wprawdzie dopiero w okresie międzywojennym, ale dotyczących słynnej wycieczki do ruin zamku Ogrodzieniec, gdzie w 1885 r. miała zrodzić się koncepcja utworzenia organizacji krajoznawczej. Janowski przewidywał wówczas, iż: „Przyjdą geologowie, by badać skały Krakowsko-Wieluńskie, przyjdą historycy sztuki, by opracować architektoniczną wartość zabytku. Cześć im!” (Janowski, 1936, s. 121). Należy też zaznaczyć, że w ramach działalności krajoznawczej podkreślano konieczność podejmowania starań na rzecz

ochrony zabytków, co znalazło swój wyraz m.in. w statucie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, pod którym swoje podpisy złożyli: A. Janowski, K. Hofmann i K. Kulwiec (Twaróg, 2006). Ten aspekt działalności PTK, a wcześniej także Towarzystwa Tatrzańskiego, którego członkowie w 1888 r. założyli Muzeum Tatrzańskie – pierwszą placówkę muzealną powstałą z inicjatywy organizacji społecznej – zasługiwały z pewnością na osobne opracowanie.

5. Zakończenie

Krajoznawstwo wykazywało i nadal wykazuje silne związki z wieloma dyscyplinami nauki, takimi jak: historia, geografia, geologia, archeologia, etnografia i inne. Nauka dostarcza rzetelnej wiedzy, która może być następnie popularyzowana w społeczeństwie m.in. poprzez krajoznawstwo. W dziejach polskiego krajoznawstwa ważną rolę spełniali zawsze uczeni, którzy wykorzystywali swoją profesję, by wzbogacać wiedzę społeczeństwa na temat ziemi ojczystej. Wśród nich byli też badacze sztuki, odkrywający przeszłość rodzimych zabytków, a także doceniający ich walory artystyczne.

W tekście starano się wykazać owo ogromne znaczenie badań nad sztuką dla rozwoju krajoznawstwa w XIX w. oraz na początku kolejnego stulecia. Szczególnie istotny był ten wczesny etap, kiedy zarówno badania historyczno-artystyczne, jak i krajoznawstwo musiały funkcjonować w dużej mierze nieformalnie, bez oparcia instytucjonalnego. Cele ówczesnych badaczy zabytków, zwanych starożytnikami, były naznaczone poczuciem patriotycznego obowiązku, przyświecającym również krajoznawstwu. Na ponowne podkreślenie zasługuje fakt, że wielu krajoznawców, z Niemcewiczem i Polem na czele, zajmowało się również badaniami nad sztuką. Powstanie naukowej historii sztuki, która w ostatniej ćwierci XIX stulecia zaczęła wyodrębniać się jako oddzielna dyscyplina naukowa, doprowadziło do stopniowego oddzielania się badań historyczno-artystycznych od ruchu krajoznawczego. Nie oznacza to jednak, że badacze zajmujący się każdą z tych dziedzin zaczęli podążać zupełnie odmiennymi drogami – można stwierdzić, że nie szli już razem, ale obok siebie, podejmując często owocną współpracę, m.in. na polu popularyzacji wiedzy historyczno-artystycznej, zwłaszcza z wykorzystaniem przewodników turystycznych. Taka mądra i owocna współpraca ruchu krajoznawczego z nauką (w tym także z historią sztuki) bez wątpienia jest potrzebna również współcześnie i będzie nieodzowna także w przyszłości.

Bibliografia

- Babicz, J. (1967). Wincenty Pol. W: B. Olszewicz (red.), *Dziewięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy* (s. 231–267). Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Baliński, M., Lipiński, T. (1843–1846). *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, 1–3. Warszawa: Orgelbrand S.
- Bałus, W. (2012). Nowy systemat wiedzy. W: J.J. Winckelmann, *Dzieje sztuki starożytnej* (s. XIII–XXVII). Kraków: Universitas.
- Bęczkowska, U. (2010). Wincenty Pol a początki instytucjonalnej opieki nad zabytkami sztuki w Polsce. W: K. Grodzińska, A. Kotarba (red.), *Wincenty Pol (1807–1872). W służbie nauki i narodu* (s. 71–95). Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Białostocki, J. (1973). Dzieje historiografii artystycznej i naukowej historii sztuki. W: P. Skubiszewski (red.), *Wstęp do historii sztuki*. T. 1: *Przedmiot – metodologia – zawód* (s. 165–195). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Błotnicki, E., Schneider, A. (1971). *Przewodnik po mieście Lwowie. Wydany staraniem komitetu zawiązanego na przyjęcie gości z Wielkopolski, Prus, Szląska i Krakowa, przybyłych na zjazd do Lwowa dnia 13 sierpnia 1871*. Lwów: Druk i lit. Kornela Pillera.
- Bochnak, A. (1974). Historia sztuki. W: A. Stradomska-Bialic (red.), *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne. Materiały sesji jubileuszowej, 3–4 V 1973* (s. 235–248). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Casson, L. (1981). *Podróże w starożytnym świecie*. Wrocław: Ossolineum.
- Charewiczowa, Ł. (1938). Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider. *Przegląd Krajoznawczy*, 4 (5), 1–16.
- Cuddon, J.A. (1993). *A dictionary of literary terms and literary theory*. Cambridge: Blackwell Reference.
- Dybiec, J. (1993). *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Gdeczyk, S. (1877). *Przewodnik historyczny po Gnieźnie i jego kościołach*. Gniezno: Nakładem Autora, Drukiem J.B. Langiego.
- Grabowski, A. (1866). *Kraków i jego okolice*. Kraków: Nakładem Księgarni D.E. Friedleina.
- Jan ze Śliwina [Kirkor, A.H.] (1856). *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: Nakład Maurycego Orgelbranda.
- Janowski, A. (1936). W Ogrodzieńcu. *Ziemia*, 6–5, 121.
- Kalinowski, L. (1990). Marian Sokołowski. Stulecie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (1882–1982). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki*, 9, 11–35.
- Kalinowski, L. (1996). Dzieje i dorobek naukowy Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności 1973–1952 oraz powstanie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego 1882. W: A.S. Labuda (red.), *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku* (s. 22–57). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Karłowska-Kamzowa, A. (1996). Polskie starożytnictwo i nauczanie dziejów sztuki w Wielkopolsce w XIX wieku. W: A.S. Labuda (red.), *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku* (s. 74–91). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kowalczuk, M. (1981). Koło Lwowian. *Biuletyn*, 21 (41), 60–61.

- Kowalczyk, J. (1981). Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczystych. W: J. Maternicki (red.), *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku. Zbiór studiów* (s. 157–202). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kraśniński, J.W. (1821). *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*. Warszawa: W Drukarni N. Glücksberga.
- Kruczek, Z., Kurek, A., Nowacki, M. (2012). *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*. Kraków: Proksenia.
- Kulczycki, Z. (1977). *Zarys historii turystyki w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka.
- Kulczycki, Z. (1982). *Historia turystyki*. Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Kunasiewicz, S. (1876). *Przechadzki archeologiczne po Lwowie. Zeszyt drugi i trzeci*. Lwów: I Związkowa Drukarnia.
- Łuszczkiewicz, W. (1875). *Illustrowany przewodnik po Krakowie i jego okolicach z dodaniem wszelkich wiadomości i objaśnień potrzebnych dla podróżnych oraz opisu wszystkich znacniejszych zdrojowisk w Galicyi*. Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo „Czytelnia ludowej” A. Nowolecki.
- Mańkiewicz, A. (2005). *Z dziejów polskiej historii sztuki. Studia i szkice*. Kraków: Universitas.
- Mączyński, J. (1854). *Kraków dawny i teraźniejszy z przeglądem jego okolic*. Kraków: Nakładem i Drukiem Józefa Czecha.
- Niemcewicz, J.U. (1859). *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*. Petersburg: M.B. Wolff.
- Opaliński, D. (2013). *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*. Krosno: Ruthenus.
- Polanowska, J. (1995). *Historiografia sztuki polskiej w latach 1832–1863 na ziemiach centralnych i wschodnich dawnej Rzeczypospolitej: F.M. Sobieszczański, J.I. Kraszewski, E. Rastawiecki, A. Przeddziecki*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Sztuki.
- Prószyńska-Bordas, H. (2016). *Krajoznawstwo. Tradycja i współczesność*. Warszawa: Difin.
- Przewodnik dla gości galicyjskich w dniach 5 i 6 lipca 1868. Wydany z polecenia komitetu zawiązanego na ich przyjęcie (1868)*. Poznań: Czcionkami i w Komisie L. Merzbacha.
- Przewodnik po Krakowie i okolicy wydany przez Komitet VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich a opracowany zbiorowemi siłami pod redakcją przewodniczącego Komitetu dr. J. Rostańskiego (1891)*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem A.M. Kosterkiewicza.
- Schneider, A. (1875). *Przewodnik po Lwowie*. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta.
- Sobieszczański, F.M. (1847). *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*. T. 1. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda Księgarza i Typografa.
- Sobieszczański, F.M. (1849). *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*. T. 2. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda Księgarza i Typografa.
- Sobieszczański, F.M. (1857). *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*. Warszawa: Główny Skład w Kantorze Drukarni Gazety Codziennej.
- Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (2016). Wczoraj, dziś i jutro krajoznawstwa. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Współczesne oblicza krajoznawstwa* (s. 9–27). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Stegner, T. (2015). *Historia turystyki. Polska i świat*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Stepnowska, T.A. (1975). „Podróże historyczne” J.U. Niemcewicza jako przykład wczesnoromantycznego piśmiennictwa o sztuce. Praca magisterska. Promotor: J. Kowalczyk. Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. Maszynopis w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. WH-6 43280.

- Ślewiński, W. (1956). Starożytnictwo małopolskie w latach 1800–1850. *Sztuka i Krytyka*, 7 (1–2), 255–284.
- Święcki, T. (1816). *Opis starożytny Polski*. T. 1–2. Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego Jego Królewskiéj Mości Nadwornych Drukarzy i Księgarzy.
- Twaróg, Z. (2006). Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – „Ministerstwo polskości”. W: J. Partyka (red.), *W cieniu zamczyska Bonerów. W setną rocznicę utworzenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906–2006)* (s. 51–60). Ojców: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Ojcowski Park Narodowy.
- Walanus, W. (2016). Z dziejów fotograficznej dokumentacji polskiego dziedzictwa kulturowego: kampanie inwentaryzacyjne Adolfa Szyszko-Bohusza i Stefana Zaborowskiego. *Folia Historiae Artium. Seria Nowa*, 14, 59–89.
- Walkiewicz, A.M. (1978). *Problematyka polskiej sztuki dawnej na łamach „Biblioteki Warszawskiej” w latach 1841–1863*. Praca magisterska. Promotor: J. Kowalczyk. Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. Maszynopis w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. WH-9 80248.
- Wiślicki, J.M. (1850–1853). *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*. T. 1–3. Warszawa: W Drukarni Gazety Codziennej.
- Ziarkowski, D. (2017). Sakralizacja Krakowa w dawnych przewodnikach turystycznych po mieście. W: D. Orłowski (red.), *Przestrzeń turystyki kulturowej* (s. 221–239). Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie.
- Ziarkowski, D. (2019). Przewodniki turystyczne w kontekście rozwoju wiedzy o sztuce na ziemiach polskich w XIX wieku. *Turyzm/Tourism*, 29 (1), 91–104.

KRAJOZNAWSTWO I HISTORIA SZTUKI – WSPÓLNE POCZĄTKI

Abstrakt: Dzieje historii sztuki jako dyscypliny naukowej oraz krajoznawstwa, rozumianego jako ruch społeczny, dążący do gruntownego poznania ojczystego kraju, są ze sobą mocno powiązane. Celem artykułu jest wskazanie tych związków w XIX w. i na początku XX w., kiedy historia sztuki na ziemiach polskich dopiero się formowała, stopniowo wyodrębniając się z nurtu badań starożytniczych, a krajoznawstwo z dużymi trudnościami przyjmowało pierwsze formy instytucjonalne. Warto podkreślić, że wczesne publikacje na temat zabytków służyły jako źródło wiedzy dla krajoznawców, wśród których byli również badacze sztuki, jak na przykład J.U. Niemcewicz, W. Pol, czy A. Schneider (w tekście przypomniano ich zasługi na tym polu). Wraz z profesjonalizacją badań nad sztuką pojawiła się potrzeba popularyzacji wiedzy historyczno-artystycznej na użytek ruchu krajoznawczego. Szczególnie dużą rolę w tym zakresie odegrały przewodniki turystyczne, tworzone również przez badaczy sztuki, m.in.: J. Mączyńskiego, F.M. Sobieszkańskiego oraz W. Łuszczkiewicza.

Słowa kluczowe: krajoznawstwo, historia sztuki, historia nauki, przewodniki turystyczne.

HERITAGE TOURISM AND THE HISTORY OF ART: COMMON BEGINNINGS

Abstract: Art history as an academic discipline, and heritage tourism understood as a social movement striving to acquire in-depth knowledge of a native country, are closely interrelated. This paper aims to identify these relationships in the period of the 19th and early 20th centuries. This was when the history of art in Poland had just started to develop,

gradually separating itself from antiquarianism; heritage tourism however was struggling to find its first institutional forms. It is worth noting that early publications on monuments served as a source of knowledge for heritage tourism scholars, including art researchers such as Julian Ursyn Niemcewicz, Wincenty Pol and Antoni Schneider (the text recalls their merits in this field). With the professionalization of research into art, there was a need to popularize historical and artistic knowledge used by the heritage tourism movement. A particularly important role in this respect was played by tourist guidebooks written by art researchers such as Józef Mączyński, Franciszek Maksymilian Sobieszczański and Władysław Łuszczkiewicz.

Keywords: heritage tourism, art history, history of science, tourist guidebook.